

Funkce literatury

Pavel Šmerk

smerk@fi.muni.cz

Abychom se mohli ptát po funkcích literatury, bude vhodné nejprve upřesnit, co si pod slovem literatura vůbec lze představit, protože doporučené zdroje se v definicích tohoto termínu různí, a často dokonce i přímo upozorňují na nejednotnost výkladu. Naopak se do jisté míry ukáže, že „literárnost“ díla lze z určitého pohledu definovat právě podle míry naplnění určitých funkcí.

Kodifikační Slovník spisovného jazyka českého uvádí, že literatura je „soubor slovesných děl uměleckých i odborných“ a, poněkud nekonzistentně sám se sebou, nabízí synonyma písemnictví a slovesnost. Podobně i většina doporučených zdrojů literaturu definuje v nejširším pojetí jako soubor všech zachovaných slovesných textů a písemných záznamů v různých jazycích světa; Petrů zmiňuje dokonce i nutnost zařazení ústní slovesnosti. Pak často následují definice nějakým způsobem zúžené, které z literatury vydělují jako předmět literární vědy uměleckou literaturu a snaží se zodpovědět na otázku, které společné rysy odlišují literaturu uměleckou od ostatní.

Nejvíce je zmiňována převládající snaha o estetický účinek, estetická funkce (a Petrů dodává, že takové vydělení jen posunuje problém, protože je pak potřeba vymezit estetickou hodnotu). Slovník literární teorie navíc přidává i sémantické kritérium, kdy sémantická specifická bývá shledávána v sémantické potencialitě a autonomii, a kritérium obsahové, kdy je umělecká literatura tvůrčím odrazem skutečnosti vyjádřeným specifickými jazykovými prostředky. Odraz skutečnosti se přitom neděje v logických abstrakcích, nýbrž v konkrétních uměleckých obrazech, zachycujících jak podstatu, tak i vnější, smyslovou stránku předmětů a jevů skutečnosti.

Wellek poznamenává, že narozdíl od vědeckého jazyka, který je v ideální podobě čistě denotativní a jde mu o jednoznačnou korespondenci mezi znakem a tím, co je označováno, je umělecký jazyk naopak vysoce konotativní, plný dvojznačností, prosycený historickými nahodilostmi, vzpomínkami a asociacemi. Ve vědeckém jazyce je znak transparentní, tj. vede nás jednoznačně ke svému referentu, aniž by poutal pozornost k sobě samému.

Naopak v uměleckém jazyce je mnohdy zdůrazňován sám znak, zvukový symbolismus slova. Dále je pro umělecký jazyk zdůrazňována například fikčnost či absence praktického účelu. Třebaže to v příslušné kapitole není řečeno explicitně, je patrné, že Welles se nesnaží podat absolutní charakteristiku umělecké literatury, spíše popisuje relativní vztah mezi uměleckým a vědeckým, resp. běžně mluveným jazykem, kdy jednotlivé uvedené (i mnohé další) rysy se mohou vyskytovat ve všech třech jazycích, podstatný je ale jejich vzájemný poměr v tom kterém jazyku či díle, které rysy jsou kde potlačovány a které naopak rozvíjeny.

Za krajní lze označit stanovisko francouzského teoretika Tudorova, který pochybuje, je-li vůbec možné uměleckou literaturu postihnout jedním slovem, pojmem; jestli by tedy nebylo lepší mluvit o dvou literárních druzích, kdy první vychází z vyprávění a představení (epika a drama), druhý z básnické funkce jazyka (poezie). Pozoruhodný je i posun otázky navrhovaný Cullerem: místo hledání, co je to umělecká literatura, bychom se měli ptát, na základě čeho považuje určitá společnost něco za literaturu.

Podle Petru i podle Slovníku má každý slovesný projev tři funkce, a to informativní či poznávací, formativní či výchovnou a estetickou.

Funkce informativní zahrnuje schopnost literárního díla poskytnout určitý okruh informací o skutečnosti, která je předmětem reflexe. V pojetí Petru jde zřejmě spíše o věcné informace, Slovník doplňuje, že poznávací hodnota literárního díla nezáleží v pravdivostní hodnotě izolovaných motivů, ale v ústrojném sepětí jednotlivých složek díla, z nichž každá sama o sobě může odkazovat ke skutečnosti v různé míře podle kontextu a podílu při realizaci hlavního záměru. I sémanticky mylná (fantaskní) vyjádření mohou sehrávat pozitivní roli při konstituci výsledného uměleckého sdělení a poznání.

Za funkci formativní je považován vliv literárního díla na formování postojů vnímatele a následně na jeho jednání. Dle Slovníku se může realizovat ve dvou rovinách. Jednak explicitně, například ve formě přímého příkladu, který je v literárním díle tematizován buď jako kladný, nebo záporný hrdina, projevující se v konkrétních dějových peripetiích, nebo v lyrice zdůrazněním emotivních a apelativních složek. V druhém, širším smyslu však výchovné působení literatury vyplývá již z faktu, že každé umělecké dílo, i v případech, kdy explicitní výchovné prvky neobsahuje (např. popisná lyrika), je samo kulturní hodnotou a stupňuje nebo popřípadě narušuje kulturu čtenářova vnímání a uvažování o ní.

Funkce estetická spočívá ve vytvoření podmínek pro estetický prožitek literatury, vzbuzuje cítění, fantazii, chce zanechat zážitek. Nejde ale o chvilkový pocit libosti či nelibosti, ale o složitý a do značné míry vědomý proces. Literární dílo jako estetický objekt patří k nejbohatším a nejvrstvitějším es-

tetickým objektům vůbec, jak pro rozsah komponent, tak pro významotvorné možnosti jazyka. Vztahy uvnitř díla jsou ve srovnání s díly, kde se estetická funkce uplatňuje méně, mnohostrannější a implicitnější, zakládají se ve vzájemném zrcadlení a v uvolňování potenciálních významů. Estetická funkce vzniká v souhře obsahových a formálních činitelů i vnějších podmínek.

Nutno zde přiznat, že není vždy zcela jasné, co si kdo z autorů používajících v nějakém spojení termín estetický pod tímto slovem představuje. A i pokud je nějaké přiblížení uvedeno, není zřejmé, nakolik jde o věc čistě subjektivní, případně naopak, jestli existuje nějaké objektivní měřítko, způsob, jak v konkrétních dílech zhodnotit naplnění této funkce. V ideálním případě způsob „objektivnější“, než je pouhá shoda nějaké většiny, či dokonce možná spíše jen určité skupiny lidí, protože nelze vyloučit, že prostá většina by se místy mohla shodnout i na dílech bez umělecké, a tedy estetické hodnoty.

Slovník i Petruš pak literaturu v širším slova smyslu, slovesné projevy, děl podle toho, která funkce má v daném díle dominantní postavení.

U literatury věcné či naukové tak převažuje funkce informativní. Cílem autora je však v tomto případě i přesvědčit vnímatele o správnosti předkládaných informací tak, aby je přijal jako pravdivé, takže v druhém plánu plní dílo i formativní funkci, a tato formativní funkce se může plněji rozvinout tehdy, má-li dílo také schopnost estetického působení na vnímatele.

Pro publicistiku naopak musíme počítat s dominantní funkcí formativní, se snahou autora přesvědčit vnímatele o nutnosti určitého hodnocení skutečnosti a o jednání, které je v souladu s tímto hodnocením. Takové přesvědčování musí být však opřeno, má-li být účinné, o výběr věcných informací, tj. dílo tohoto druhu má v druhém plánu funkci informativní a využívá dále možnosti podpořit dominantní formativní funkci i estetickou hodnotou publicistického literárního projevu.

Umělecká literatura má jak informativní, tak formativní funkci, ale její základní funkcí je funkce estetická, kterou předchodí dvě funkce mohou doplňovat o další dimenze.

Poměr uplatnění těchto funkcí tak může vést k určení literárních děl, která jsou primárně předmětem zájmu literární vědy; jako její pole vymezíme ta slovesná díla, u nichž je dominantní estetická funkce. Není ale vyloučena možnost, aby v těch případech, kdy funkce nebyly ještě jednoznačně diferencovány jako dnes, pracovat se širším pojetím a do literárněvědného zkoumání zahrnout i literaturu naukovou a publicistickou (to platí zejména pro starší období literárního vývoje).

Je vhodné zdůraznit, že hranice mezi takto (a témeř jistě ani jakkoli jinak) vytčenými druhy literatury nemohou být ostré a bude možné najít příklady na pravděpodobně libovolný poměr uplatnění zmiňovaných funkcí.

Například v literatuře věcné tak můžeme pozorovat spektrum od zcela formálního administrativního stylu zákonů a smluv, kde je místo jen pro prostou, chladnou a pokud možno jednoznačnou informaci, přes některé záblesky jazykových aktualizací a hříček v odborných člancích z technických oborů, ať už v titulku sloužících ke strhnutí pozornosti nebo představujících někde uvnitř textu pouhé odlehčující šibalské mrknutí na čtenáře, až po čtivý styl některých odborných prací z oborů spíše humanitních. Tak kupříkladu Česká katolická literatura Martina C. Putny naplňuje výše zmiňovaný „druhý plán“ odborného díla množstvím nejrůznějších neologismů či archaismů, neotřelých slovních spojení a dalších (nejen čistě) jazykových oživení až k pohoršení některých recenzentů, kteří pak autorovi vyčetli aktualizační mánií, esejistický styl a podobné.

Wellek ukazuje, že otázka funkce literatury má v západním světě dlouhou historii — od Platóna až do dnešní doby. Není to ovšem otázka, kterou by instinktivně kladl básník nebo ti, kteří mají rádi poezii. Tuto otázku kladou spíše utilitaristé a moralisté či státníci a filosofové, tj. představitelé jiných, zvláštních hodnot či spekulativní arbitrové všech hodnot. Ptají se: jaký je vůbec užitek z poezie? A je nějaká funkce literatury, v níž se jí nic jiného nemůže vyrovnat? Wellek neodpovídá jednoznačně, spíše prezentuje některé názory, které ale často vzápětí rozporuje nebo nechává otevřené s mnoha otazníky. Z takto uvažovaných funkcí literatury lze uvést například názor, že umění je objevem, nahlédnutím pravdy, nebo jinak, že nám připomíná to, co jsme přestali vnímat. Nebo úplně jinak, že umění je vždy, byť skrytou a třeba i nezamýšlenou propagandou. Další úvaha je věnována možné katarzní funkci, zprostředkování uvolnění od emocí, jiná poznávací hodnotě dramatu a románu, které mohou člověka o lidské povaze naučit víc než psychologové.

Z dalších, náhodně posbíraných a spíše praktických funkcí literatury je potřeba zmínit jazykovou kultivaci dětí a mládeže, vštěpování gramatických pravidel do podvědomí, rozšiřování a upevňování slovní zásoby. Nelze vyloučit, že pocit mých přátel vyučujících na středních školách, že jejich žáci jsou v tomto směru hloupější a méně obratní, než jsme v jejich věku byli my, je tradiční pocit všech generací, že v mládí bývalo všechno lepší a s dnešní mládeží to jde už jen z kopce. Nicméně koresponduje to s výzkumy, které tvrdí, že dnešní dospívající čím dál méně čtou.

U menších dětí lze jako funkci (dětské) literatury přidat i podněcování fantazie, tvořivosti, vyvolávání podnětů k poznávání nových reálií a nenásilné vytváření kritérií mravního a estetického hodnocení. Případně také rozvíjení řeči prostřednictvím říkanek.

Specifickou, výše uváděnými nepokrytou funkcí literatury je i zprostředkování relaxace, uvolnění, odpočinku a někdy i úniku. Tedy četba nejen kvůli

estetické či poznávací funkci — většinou četba literatury „brakové“, které na nějaké umělecké hodnotě (jakkoli je to nejasný pojem) pramálo záleží. Nelze přesto vyloučit, že touto funkcí literatura slouží víc, než kteroukoli jinou. Jistým způsobem sem lze zařadit i humoristickou literaturu.

Nakonec lze zmínit přístup z hlediska jazykového znaku a z hlediska komunikačního procesu. Jde o funkci referenční či poznávací (zaměření k označovanému předmětu), emotivní či expresivní (vyjádření postoje mluvčího k tomu, o čem se hovoří), konativní či apelativní (vztah promluvy k vnímajícímu subjektu). K podrobnější klasifikaci lze dojít, jestliže se vezmou v úvahu i další faktory komunikačního procesu, vedle funkcí zaměřených na označovanou skutečnost, autora a adresáta tak dostaneme funkci fatickou či kontaktní (kontakt, navázání, pokračování a přerušování komunikace, připoutání a udržení pozornosti), poetickou či estetickou (soustředí se na sdělení samo) a konečně funkci metajazykovou (zaměřenou na použitý kód. Dominantní funkcí slovesného umění je funkce poetická, vedle ní se v epice uplatňuje funkce referenční, v lyrice emotivní. Mimo umělecký jazyk má největší uplatnění funkce referenční.

Použité zdroje

- Culler, Jonathan D. *Krátký úvod do teorie literatury*. Brno, Host 2002.
- Macura, Vladimír (red.) *Průvodce po světové literární teorii*. Praha, Panorama 1988.
- Petrů, Eduard. *Úvod do studia literární vědy*. Olomouc, Rubico 2000.
- Staiger, Emil. *Základní pojmy poetiky*. Praha, Československý spisovatel 1969.
- ÚJČ ČSAV. *Slovník spisovného jazyka českého*. (2. nezměněné vydání) Academia, Praha, 1989.
- Vlašín, Štěpán (red.) *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovatel 1984.
- Wellek, René, Warren, Austin. *Teorie literatury*. Olomouc, Votobia 1996.

(Projít jsem toho pochopitelně musel více, toto je seznam jen těch, které jsem přímo použil.)

Původně jsem chtěl do textu přesněji značit, co je odkud převzaté, ale protože některé věci jsou různě smíchané z více zdrojů, nebylo by to úplně praktické. Má-li to být, jak doufám, obdoba referátů přednášených v semináři, které byly často čteny přímo z doporučených zdrojů, počítám, že přejímání netriviálních částí textu se předpokládá, a že tedy absence explicitního vyznačení takových přejímek nebude na závadu.